

PRAGMATIKAI MAXIMÁK MINT A MORFOLÓGIAI TAGOLTSÁG VÁLTOZÁSAINAK MOZGATÓRUGÓI

FORGÁCS TAMÁS

0. Károly Sándor Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés című tanulmányában (Károly 1980) nagyon szép áttekintést ad a morfológiai tagoltság megváltozásának eseteiről. Eszerint a morfológiai tagoltság változásai kétféleképpen lehetnek: a) **mennyiségi** és b) **minőségi** változások (ezeket Károly **jellegváltozásnak** nevezi).

A mennyiségi változások lehetnek szintetikus, analitikus és – ritkábban – semleges irányúak. A szintetikus irányú változások esetén csökken a kapcsolatban előforduló morfémák száma. Ennek egyik oka lehet az, hogy bizonyos morfémákat a beszélők már nem ismernek fel (**elhomályosodás**: $a + b \rightarrow c$; pl. *jó ember* \rightarrow *jámbor*, *aj + ak* \rightarrow *ajak*, *est + vel* \rightarrow *este* stb.). A másik ok valamely morféma elhagyása lehet (**rövidülés**: $a + b \rightarrow a$ vagy $a + b \rightarrow b$). Legfőképpen a jelentéstapadás különböző típusai tartoznak ide (*folyó víz* \rightarrow *folyó*; *tojásrántotta* \rightarrow *rántotta*; *magot vet* \rightarrow *vet* stb.), de vannak egyéb esetei is, például a fogalomszók elhagyása ragátvonással: *huszonöt botot mér vkire* \rightarrow *huszonötöt mér vkire*.

Az analitikus irányú változások egyike az **elemkeletkezés** ($a \rightarrow b + c$), ide sorolhatók a népetimológia és az elvonás különböző típusai (pl. *tuberoze* \rightarrow *tubarózsa*; *ucca* \rightarrow *út + ca*; *csendesz* \rightarrow *csend + esz* stb.). A másik típus a **kiegészülés** ($a \rightarrow a + b$ ill. $a \rightarrow b + a$), ide tartozik a tautologikus összetételek keletkezése (pl. *puli* \rightarrow *pulikutya*), de ide sorolhatók az operátor igével megalkotott funkcióigés kapcsolatok (*segít* \rightarrow *segítséget nyújt*) valamint az ekvivalencia egyéb, bonyolultabb esetei is, pl. *folyó part* \rightarrow *a folyó partja* \rightarrow *a folyónak a partja*; *házam* \rightarrow *az én házam* stb.).

A semleges irányú változások a morfológiai szerkezet asszociációs zavaron alapuló átagolását jelentik: $a + b \rightarrow c + d$; pl. *jób anya* \rightarrow *jó banya*.

A morfológiai tagoltság minőségi változásai nem érintik a morfémák darabszámát, annál inkább a morfémakapcsolat jellegének értékelését. Közülük gyakoribbak az agglutinációs jellegű változások ($a + b \rightarrow [a + b]$), például az összetételek keletkezése (*drága kő* \rightarrow *drágakő*, *bű bánat* \rightarrow *bűbanat* stb.) vagy az önálló szóból alakult ragok és képzők kialakulása (pl. *kert + belől* \rightarrow *kert|ből*; *nemzet + ség* \rightarrow *nemzet|ség*). Az ellentétes irányú, izolációs változások sokkal ritkábbak (pl. *futur + izmus*¹ \rightarrow *futur + izmus*²).

A továbbiakban a **morfológiai tagoltság megváltozásának okait** próbálom kutatni. Ennek során azt igyekszem majd bizonyítani, hogy a morfológiai tagoltság változásaiban nagyon fontos szerepet játszanak az emberi kommunikációt irányító pragmatikai maximák. Természetesen a nyelvi változás okrendszere túlságosan bonyolult ahhoz, hogy pusztán a pragmatikai maximák hatásának tulajdonítsuk, s ezekre redukáljuk a változást kiváltó okokat, de úgy gondolom, a továbbiakban sikerül majd bizonyítanom, mennyire meghatározó szerepük van a változások irányításában.

1. Grice 1975-ben megjelent dolgozata óta már nagyon sok kutató rámutatott arra a tényre, hogy a nyelvi közlés során a beszédpартnerek különböző pragmatikai maximákat követnek. Ezek közül az egyik legfontosabb alapelv a következő:

Beszélg úgy, hogy (biztosan) megértsenek!

(Azaz: használj a közlés során annyi energiát, hogy a kommunikációs partnerhez biztosan eljusson a percepcióhoz szükséges információmennyiség.)

A második maxima voltaképpen nem más, mint az ökonómia maximája:

Beszélg úgy, hogy minél kevesebb erőfeszítésedbe kerüljön!

(Azaz: fogyassz a közlés során minél kevesebb energiát!)¹

A két maxima voltaképpen egyesíthető is a következő módon:

Beszélg úgy hogy sikeresen kommunikálj és eközben
minél kevesebb energiát fogyassz!

Az artikulátorikus energiatakarékosság maximája azonban Lüdtke (1979) szerint diakrón konfliktusban van a pontos megértésre törekvő maximával. Lüdtke megkísérli, hogy felállítsa a nyelvi változás univerzális szabályrendszerét (törvényét = Sprachwandelgesetz). A nyelvre úgy tekint, hogy az nem valami önálló életet élő fenomén, jelek halmaza stb., hanem egy bizonyos eljárás mód arra, hogy emberek kommunikáljanak. Az eszközök, amelyeket ehhez felhasználnak, nem előre adottak, hanem kommunikatív cselekmények eredményeként jönnek létre. Szerinte az ún. endogén nyelvi változás a nyelvi tevékenység közben adódó döntési (választási) szabadság és

¹ Mindezek mellett természetesen még egyéb maximák is működhetnek a kommunikáció során, s nem is csak azok, amelyeket Grice említ. Vannak például homogenizáló és dinamizáló maximák is:

Homogenizálók:

Beszélg úgy mint a többiek (a környezeted)! (Azaz: Beszélg úgy, hogy ne tűnj fel; Beszélg úgy hogy észrevehető legyen, hogy ugyanahhoz a szociális csoporthoz tartozol.)

Dinamizálók:

Beszélg úgy, hogy rád figyeljenek!

Beszélg, szórakoztatóan, színesen!

Beszélg különösen udvariasan, kedvesen, tiszteletudóan!

Ez utóbbi maximával van összefüggésben a nők megszólításainak devalvációja is, hiszen ha folyamatosan törekszünk arra, hogy minél udvariasabbak legyünk, akkor fokozatosan új és új megoldásokat kell keresnünk. Ennek során az egykoron kedveskedő, amelioratív kifejezés az újtással szemben már megszokottá, esetleg még pejoratívva is válik. Így lett az eredetileg 'nő, Weib, Frau' jelentésű *némber* 'megvetett nőszemély, Weibsbild' jelentésűvé, amikor az udvariasságból használt 'úrnő, Königin, Herrin' jelentésű *asszony* elterjedése leértékelte a használatát, de ezt is devalválta később a kedveskedő *hölgy* 'menyét, Hermelin' elterjedése.

optimalizációs törekvés akaratlan és a nem tudatos mellékterméke. Ez szerinte a következőképpen működik:

A főszerepet a folyamatban a beszélő játssza. Az ő megnyilatkozások létrehozására irányuló tevékenysége egy többlépcsős folyamatként írható le. A lépcsőfokok némelyike az alkalmazott kommunikációs eljárásból (nyelvi rendszer, *langue*) fakadó adottság, míg más lépcsőfokokban benne van – kisebb vagy nagyobb mértékben – a választás lehetősége. A nyelvi tevékenység tehát a (korlátlan lehetőségek) közötti **választás**, a korlátozott számú alternatív lehetőség közötti **szelekció** és az adott megnyilatkozás megformálására irányuló meghatározott lépések **kényszerei** között folyik. A folyamat Lüdtke szerint (1979: 10) sematikusán így ábrázolható:

Megjegyzések:

A folyamat kiindulópontja a beszélő motivációja és a kommunikációs tartalomnak ill. a nyelvnek – a kommunikációs szituáció keretei között adott lehetőségek szerinti – szabad kiválasztása (*langue*). Ez utóbbi a kifejezési lehetőségek egy bizonyos mennyiségét ill. rendszerét kínálja (szemantikai potenciál), amelyek közül néhány (azaz sem az összes, sem mindössze egy) szóba kerülhet a kiválasztott kommunikációs tartalom közlésére. Itt szelekció következik be a specifikus szemantikai egységek (= az ún. *première articulation* elemei) közül, amelyek ezen a feldolgozottsági fokon még nem mutatnak lineáris elrendezést. A sorrendbe állítás (linearizálás, azaz morfoszintaktikai összekapcsolás) ezután a nyelv (*langue*) szabályrendszere alapján következik be, azaz kényszerűségek irányítják. Ennek eredménye, azaz a *première articulation* terméke azután – ismét kényszerektől irányítva – az artikulatorikus *target*-elrendeződésben (azaz a fonológiai reprezentációban) ölt testet². A végső feldolgozottsági fokon a fonológiai reprezentációt létrehozó artikulációs mozgássorozat még egy szelekciónak van alávetve: az adott szituációnak megfelelően (zaj stb.) kell beállítani a közlemény artikulációs kidolgozottsági fokát. A többlépcsős feldolgozási folyamat eredménye a hangos beszéd.

Mint fentebb említettük, a belső okokra visszavezethető nyelvi változás a szelekció során megnyilvánuló döntési szabadságon és optimalizációs törekvéseken alapul. Mivel a hangzó beszéd létrehozására irányuló közlési folyamat két helyen mutat fel szelekciót (a szemantika és a hangzás síkján), Lüdtke szerint ezeket tekinthetjük az endogén nyelvi változás kiindulópontjainak.

² Target = a közlési cél megvalósításához szükséges hangkép, hangzási energia.

A szelekció két aspektusból szemlélhető: **minőségi** és **menntiségi** szempontból. A szelekció minőségi komponensének tulajdonítható az, hogy az endogén változás divergens módon zajlik, a mennyiségi komponensből pedig a visszafordíthatatlan jelleg (irreverzibilitás) következik

A mennyiségi szelekció lehetővé teszi, hogy az adott nyelv által rendelkezésünkre bocsátott elemekből a legmegfelelőbbet válasszuk ki, hogy az adott kommunikációs tartalmat a legkisebb ráfordítással továbbíthassuk a partnernek. A kommunikációs aktus sikere attól függ, hogy a beszélő által létrehozott hangzó beszéd rendelkezik-e elegendő információmennyiséggel (Lüdtke ezt jel-negentrópiának (Signal-Negentropie) nevezi) ahhoz, hogy a hallgatónak lehetővé tegye a helyes, teljes dekódolást. Az esetleges többletet, azaz a beszélő által produkált és a hallgatónak a megértéshez szükséges jel-negentrópia különbségét nevezzük redundanciának. Az optimalizációs törekvés lényege abban áll, hogy a redundanciamennyiséget a lehető legalacsonyabban tartsa, anélkül hogy nulla alá engedné süllyedni.

A cél érthető: a negatív redundancia, azaz a túl alacsony negentrópia megakadályozza a kommunikációs aktus sikerét és legjobb esetben is a hallgató visszakérdezéséhez, valamint a közlemény újbóli megformálásához vezet. Hogy ezt elkerülje, a beszélőnek már csak saját jól felfogott érdekében is élnie kell a redundancia egy bizonyos biztonsági sávjával. A redundanciát tehát nem eliminálni kell, hanem – a mindenkori kommunikációs aktus körülményeihez igazítva – megfelelően adagolni, azaz optimalizálni.

Az információmennyiség szelektív megváltoztatása **szemantaktikai** úton kétféle módon történhet: a) nagyobb vagy kisebb információtartalmú egységek kiválasztása és felhasználása révén (pl. főnév ↔ névmás) vagy b) pótlólagos információt hordozó elemek hozzátoldása vagy elhagyása révén (pl. melléknév vagy vonatkozó mellékmondat a főnév kiegészítésével). Fonetikai oldalról a negentrópiamennyiség a tényleges artikulációs erőfeszítésnek az ideális artikulátorikus *target*-mennyiséghez viszonyított növelése vagy csökkentése révén befolyásolható, azaz a minél artikuláltabb és hangosabb, illetve a hanyagabb, mormolt ejtés (ang. *slur*) révén. Vegyünk egy példát:

Ha este bemegyünk egy szórakozóhelyre, többnyire hanyagul csak annyit vetünk oda: *Stet!* vagy *Jestet!* (*Jó estét!*). Ugyanezt Németországban nagyjából a *Namd!* (*Guten Abend!*) hangsorral tennék. Ezek a hangsorok jól tükrözik a beszélőnek energiáfordítás minimalizására való törekvését, hiszen már a tisztán artikulált *Jó estét!* is tapadásos rövidülés eredményeként alakult ki a *Jó estét kívánok!* mondatból, s ennek a rövidebb formának a *target*-mennyiségét csökkentjük a mormolt ejtés során. A mormolt ejtésű hangsorok azonban az adott szituációs kontextus nélkül túl kevés jel-negentrópiával rendelkeznek ahhoz, hogy interpretálhatók legyenek. Ezért egy más szituációban, ha attól félünk, hogy nem fognak bennünket megérteni, az előbbi „hangzasképet” tökéletesebben is tudjuk artikulálni: *Jó estét!* ill. *Guten Abend!* Ha pedig úgy gondoljuk, hogy a helyiségben uralkodó magas zajszint miatt a maximálisan artikulált *Jó estét*-tel sem érünk célt, akkor mondhatjuk azt is, hogy *Jó estét kívánok!*, vagy *Szép jó estét kívánok!*, sőt esetleg *Szép jó estét kívánok a hölgyeknek és uraknak.*

A redundanciaszabályozási mechanizmusok, amelyeket természetesen a beszélők általános tapasztalatain kívül a partner visszacsatolási mechanizmusai (mimika, fatikus gesztusok) is befolyásolnak, a felnőtt beszélők esetében olyan rutinná válnak, amely szinte a tudatalattiban zajlik és csak ritka esetekben válik tudatossá (pl. metakommunikatív visszacsatolások alkalmával).

A beszélő rendelkezésére álló redundanciaszabályozási játékeret az egyik oldalon erősen behatárolja az adott nyelv specifikus szabályrendszere. A másik oldalról viszont elvileg nyitott a játéktér, még ha ténylegesen limitálódik is a kommunikációs energiaráfordítás optimalizálására irányuló szándék változó követelményei miatt. Ez a megállapítás a szelekció mindkét fajtájára, azaz a hangtani és szemantikai szelekcióra egyaránt igaz: míg a hangtani redundanciaszabályozás a **maximum** oldaláról van behatárolva (a teljes target-mennyiség felhasználása, azaz a maximálisan érhető ejtésmód felől), addig a szemantikai szabályozás a **minimum** oldaláról (a jólformált közléshez szükséges minimális szintaktikai szabályok oldaláról)³. Míg ez utóbbiak rekurzív eljárásokkal a maximum irányába szinte korlátlanul bővíthetők (jelzők halmozása, többszörös mellérendelések, alárendelő mellékmondatok), addig a hangtani szabályozás (a szükséges *target*-mennyiség felhasználása) a minimum irányában nyitott: sok esetben egy minimális akusztikus *target*-mennyiség, vagy a szituációból következően akár zéró-target, pl. egy biccentés vagy egy kézmozdulat is elegendő az információ közvetítéséhez (energiafelhasználás természetesen ilyenkor is történik, hiszen a gesztusok is megkívánnak valamilyen minimális energiaráfordítást).

A redundanciaszabályozás követelményeiből az következik, hogy mind a szemantikai minimum-formák, mind a fonetikai maximum-formák meglehetősen ritkán kerülnek alkalmazásra, míg az igazán gyakoriak az olyan formák amelyek a mindenkori normahatártól valamennyire távol vannak (a végtelen, ill. a nulla irányában). A határnorma és a legnagyobb gyakorisághoz tartozó norma között a játéktér nagyon változatos lehet: ha túl csekély ez a tér, akkor hátráltatja a redundanciaszabályozást, ha túl nagy, akkor megnö az adott nyelv elsajátításához és használatához szükséges munkaráfordítás mennyisége: mindkét esetben az optimalizációs törekvés egy megfelelő kompromisszum kialakításához (újraalkotásához) fog vezetni.⁴

Az endogén nyelvi változás ezek szerint a beszédtevékenységhez fűződő szelekción alapul. A kommunikációs tevékenység két pontján (a megfelelő szemantikai egységek, ill. a megfelelő artikulációs kidolgozottsági fok kiválasztása) bekövetkező szelekció hosszú távon irreverzibilis változásokhoz vezet: ez egyrészt az artikulációs

³ Ezeket lefelé legfeljebb táviratszövegekben esetleg katonai parancsokban léphetjük át.

⁴ A redundanciaszabályozásra remek példát hoz Herman *A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez* című tanulmányában (1967: 155–168). Rámutat arra, hogy a késői latinságban számos olyan folyamat zajlott le, amely a rendszer redundanciáját növelte. Ennek okát szerinte az idegenajkú tömegek beáramlásában és a kommunikációs zaj szintjének ezzel együttjáró emelkedésében kell keresni. Néhány kiragadott példa: a) egyszerű prepozíciók, határozósók jelyett azonos funkciójú, pleonasztikus elemek születtek, mint *de ex*, *de ab*, *duminter*; b) a szintetikus szerkezetek helyett az analitikus alakok terjedése figyelhető meg (*laudor* → *laudatum habeo*; *patris* (gen.) → *de patre* stb.).

kidolgozottság (a *target*-mennyiség) csökkenésében, másrésről viszont a lexikai és szintaktikai alapstruktúrák viszonylatában bekövetkező gazdagodásban (eredetileg fakultatív elemek kötelezővé válása) nyilvánul meg. Lüdtke szerint ebből a két tényezőtől vezethető le a **nyelvi változás univerzális törvénye** is. Ez egy nyelv életének egy korábbi és egy későbbi szakaszát (t_i és t_j) figyelembe véve az artikulációs kidolgozottság (*target*) azonos mennyiségei ($\sum T$) és a szemantikai egységek azonos mennyiségei ($\sum E$) között a következő összefüggést állapítja meg:

$$\begin{array}{l} \sum T(t_i) \geq \sum T(t_j) \\ \sum E(t_i) \leq \sum E(t_j) \end{array}$$

De világítsuk meg példákkal is a két folyamatot!

Példák a *target*-mennyiség csökkenésével járó rövidülésre:

gót *hiu dagu* 'an diesem Tage' → ófn. *hiutu* → kfn. *hiute*, úfn. *heute*, sőt *heut*;
 lat. *hoc die* 'e napon' → ófr. *hui*
 m. **mo* 'ez, az' + *i* lativusrag → **moj* ~ *maj* → *má* → *ma* 'heute'.

Példák a szemantikai egységek számának a redundanciaszabályozás következtében megmutatózó bővülésére:

úfn. *heute* ~ *heut*' → *am heutigen Tage*
 ófr. *hui* → fr. *au jour d' hui*
 m. *ma* → *máma* (< *már* + *ma* vagy a *ma* korábbi *má* alakja + *ma*)

A fenti formula természetesen a nyelvi változásnak csak mennyiségi vonatkozású előrejelzésére szolgál, azt az irányt adja meg, amelyet minden nyelv természetszerűleg és kényszerűen követ a mennyiségi változások tekintetében. Hogy a mennyiségi változásokhoz kapcsolódóan vannak-e minőségi változások is, azt a formula nem mutatja meg, de nem is tagadja.

A formulából még két további elv is levezethető:

- a) a **kvantitatív kompenzáció** elve és
- b) az **összeolvadás** elve (ang. *merger*)

Az a) elvet így fogalmazhatnánk meg: $\sum T$ csökkenésének és $\sum E$ növekedésének olyan módon kell egyensúlyban maradniuk, hogy egy konstans kommunikációs tartalom továbbításához szükséges jel-negentrópia mennyiség nagyjából azonos maradjon: ez legfeljebb oszcillálhat, de nem változhat meg irreverzibilis módon, mert ez a nyelvnek mint kommunikációs eljárásnak a degenerálódásához vezetne (vö. Lüdtke 1979: 15). A kvantitatív kompenzáció tehát az elsősorban az artikulátorikus energia-takarékosság maximája folytán összezsugorodott elemek esetében biztosítja az elegendő jel-negentrópiát a megértéshez (l. a fenti példákat), de úgy gondolom, hogy számos esetben minőségi tényezőknek is van itt szerepük, gondoljunk az ún. újrajelölésekre

(*kívöl* → *kívül-ről*, *hátsul* → *hátsul-ról*; *hazul* → *hazul-ról* ill. *ennen|hazul*, *onnan|hazul*; *kőhagyajtásné* → *kőhagyajtásné-ra* stb.). Ezekben az esetekben bizonyára az *-l* ablativusi és a *-ni* ~ *-né* lativusi ragok elavulásának is szerepe volt az újrajelölésben, a lejátszódott folyamat tehát nem annyira kvantitatív, mint inkább kvalitatív kompenzáció a megfelelő negentrópia-mennyiség érdekében. Más újrajelölések esetében azonban legalább annyira fontos a kvantitatív, mint az esetleges kvalitatív kompenzáció, pl. *itt* → *itt-en*, *ott* → *ott-an* stb. Hogy itt nem pusztán a *-t* locativusrag használatának visszaszorulása okozza a kiegészülést, az jól látszik abból, hogy mind a rövidebb, mind a hosszabb formák használatosak, tehát itt a hosszabb változatok létrejöttében a target-mennyiség (s ezáltal a redundancia) növelése is fontos szerepet játszik.

Véleményem szerint ezeknek a kompenzációs mechanizmusoknak lehet szerepük a morfológiai tagoltság analitikus irányú változási folyamatainak legtöbbszörében, jóllehet ezek zömében nem annyira a kvantitatív, mint inkább a kvalitatív kompenzáció dominál. Ide sorolhatók a tautologikus összetételek: *sas* → *sas|madár*; *sün* → *sün|disznó*; ige helyett funkcióigés szerkezet használata (*segít* → *segítséget nyújt*; *megverik* → *vereséget szenved* stb.); ekvivalencia képzéssel (*szép* → *szép|ség|es*), az ekvivalencia bonyolultabb esetei: *folyó part* → (*a*) *folyó part-ja* → *a folyó-nak a part-ja* stb. Ezek zömében a mennyiségi többleten túl minőségileg is más a két forma, hiszen például a funkcióigés szerkezetek jelentős része sem egyszerűen bőbeszédűbb az igénél, hanem lehetővé teheti olyan tartalmak kifejezését, amelyek a pusztán ige esetében nem valósíthatók meg (pl. személytelenség, mediális jelleg, jelzőhasználat lehetősége: *megsemmisítő vereséget szenved* stb.).⁵

Ha a fentebb felvázolt kvantitatív kompenzációt adottnak tekintjük, akkor a következő paradoxonhoz jutunk: azonos jel-negentrópia mennyiség mellett ugyanazon kommunikációs tartalom továbbításához a t_j időpontban több szemantikai egységet kell felhasználni, mint a t_i időszakban. Egyúttal azonban egységenként átlagban kisebb artikulátorikus *target*-mennyiség kerül felhasználásra. Ezt figyelembe véve a t_n időpontban (azaz a végtelenben) végtelenül sok, de hangalakját tekintve végtelenül kicsi egységgel volna dolgunk.

Ez természetesen megengedhetetlen, ennek ugyanis ellene hat az optimalizációs törekvés. Ez gondoskodik arról, hogy a **morfológiai láncolatban szomszédos egységek fokozatosan új egységekké olvadjanak össze** (l. a b) elvet). Ebből fakadóan a szemantikai egységek átlagos nagysága, azaz a hozzájuk rendelt artikulátorikus *target*-mennyiség nem változhat meg irreverzibilis módon. Ennek az összeolvadási folyamatnak az eredménye már az is, hogy a gót *hiu dagu* szerkezetből *hiutu* lett, de

⁵ Ha a funkcióigés kapcsolatok hangteste látszólag jóval nagyobb is a megfelelő igékénél, az egy egységre jutó információmennyiség nagyjából korrelál a két realizáció esetében, hiszen a funkcióigék entrópiaértéke nagyon csekély. Ismeretes ugyanis, hogy az entrópia értéke az elem előfordulási valószínűségével egyenes arányban csökken. Márpedig a megfelelő vonzatstruktúrák mellett (pl. *vki vkinek*) a funkcióigés kapcsolat főnévi része mellé már nagyon nagy valószínűséggel meg tudjuk jósolni a megfelelő operátor-igét: *vki vkinek segítséget nyújt*; *vki vkitől vereséget szenved*.

ugyanilyen összeolvadás történt időközben a franciában az *a jour d' hui* szerkezettel is (*aujourd' hui*), vagy a magyarban a *már ma* szerkezetből lett *máma* esetében.

Az összeolvadásokat illetően **nagy szerep jut a hallgatónak** is. Eddig csak a beszélő szerepéről volt szó, hiszen ő az, aki a redundanciaszabályozást megvalósítja és a fonetikai redukció valamint a szemantikai gazdagodás egymással konkuráló folyamatait működteti. Itt azonban előtérbe kerül a hallgató, hiszen az ő percepciója során játszódnak le ezek az összeolvadásos folyamatok. Ő az aki a bejövő hangzóképet szegmentálja, azaz elemző módon részletekre bontja. Ebben a tevékenységben is felfedezhetünk egy maximát:

A gyakran egymás mellett álló elemeket fogd fel egységként!

Feltehető, hogy ebből a maximából fakad az összetételek keletkezése (*drága kő* → *drágakő*, *kis asszony* → *kisasszony*), valamint egyes morfémák (képzők, jelek, ragok) agglutinációja (*ír hat* 'tud, képes írni' → *ír|hat*; *házo ms* → *házam*; *kéz belől* → *kézből* → *kézből* stb.). Az utóbbi folyamat esetében azonban bizonyára nagy szerepet játszik az artikulátori energiatakarékosság maximája is, hiszen az is közrejátszik ezeknek a grammatikalizálódó elemeknek a rövidülésében, ami megkönnyíti az egybeolvadást. Láthatjuk tehát, hogy a legtöbb ilyen változási folyamatban nagyon összetett hatásmechanizmusokkal állunk szemben.

A szegmentációs tevékenység éppúgy mutat bizonyos fokig önkényes vonásokat, mint a beszélő redundanciaszabályozási mechanizmusai, hiszen számos esetben a beszélőtől függ, hogy bizonyos határesetekben (pl. ném. *Rätsel*, fr. *aujourd' hui*, ang. *cupboard*, m. *délután*) szegmentál-e vagy sem.

Ha aztán az egybeolvadás elve által a valamikor szomszédos elemekből egy lexikai egység lett, kezdődhet a folyamat előlről. Ezáltal a három elv (energiatakarékosság, a megértés biztosítása érdekében végzett lexikális kompenzáció és egybeolvadás) érvényesülése folytán egy végtelen, egy irányba tartó és irreverzibilis körforgás alakul ki.

A nyelv tehát – bizonyos irreverzibilis folyamatok lezajlása ellenére – megőrzi labilis kvantitatív egyensúlyát. Hogy az irreverzibilitás és az egyensúly egyszerre jelen lehetnek a rendszerben, az a nyelvet más önszabályozó (homöorhetikus) rendszerekkel, pl. élő szervezetekkel rokonítja. Eltérően azonban az utóbbiaktól a szükséges visszacsatolás a nyelvben nem – illetve nem csak – a rendszeren belül történik, hanem társadalmi interakció révén. A nyelv tehát egy szociokibernetikus rendszernek tekinthető.

2. Lüdtke azonban nem áll meg ennek a törvényszerűségnek a kimutatásánál, hanem egy további – véleményem szerint igen fontos – szabályt is próbál felállítani. Eszerint egy szemantikai egység léte (identitása) egy dinamikus adottságtól függ: a nagyság (méret) és a frekvencia függvénye. Frekvencián a kommunikációs folyamatban való előfordulási gyakoriság, méreten pedig az egységhez rendelt target-mennyiség, ill. az elhasznált artikulációs energia értendő.⁶

Lüdtke úgy gondolja, hogy egy morfoszintaktikai láncolatban az elemek száma valamint a méret és frekvencia terméke valószínűleg kovariálódik, azaz az átalakulás során az eredeti viszonyokat, arányokat változatlanul hagyóan rendeződik. Másként kifejezve: ahogy nő a nagyság és frekvencia szorzatából adódó érték, megnő a szegmentálás valószínűsége is; fordítva pedig: az összeolvadás valószínűsége nő meg akkor, ha az előbbi szorzat értéke csökken.

Vigyünk végig ezt a gondolatot, s vizsgáljuk meg, hogy a morfológiai tagoltság változásait mennyire befolyásolják az egyes tényezők változásai:

- A) Ha növekszik az adott elem előfordulási gyakorisága, többnyire csökken az illető elem mérete, ezáltal a szorzat nagysága visszaáll az eredeti szintre (pl. *magnetofon* → *magnó*, *videomagnó* → *videó* stb.).
- B) Ha növekszik a gyakoriság, de mégsem csökken az adott elem nagysága, akkor a nyelvhasználók szegmentálni fognak, hogy a szorzat értéke visszaálljon az eredeti szintre. Ez történik a tö- és képzőelvonás eseteiben (*csendes* → *csend* + *-esz* ill. *csárda*, *kaloda* → *-da*) de bizonyos fokig a népetimológias átalakulások során is (*marcipán* → *Marci fánk*, *chirurgus* → *kirorvos*), azonban itt legalább ilyen fontos a motiváció megteremtése is (ismeretes, hogy a motivált jelsorok jobban tanulhatók). A növekvő előfordulási gyakoriság mellett nem csökkenő méret lehet az alapja az olyan izolációs változásoknak is, mint *futurizmus*, *expresszionizmus*, *dadaizmus* → *izmus*).
- C) Ha csökken a gyakoriság (az illető elem használata visszaszorul), s nem nő meg ezzel párhuzamosan a méret, az illető elem lassan elveszti identitását. Ez kétféleképpen mehet végbe: a) az elem kipusztul a nyelvből; b) az elem beleolvad egy másikba (elhomályosult összetételek, képzők stb.: *fi* + *erj* → *férj*; *toro*+ *k* → *torok* stb.).

⁶ Ezzel a tételével Lüdtke – bár nem hivatkozik rá – véleményem szerint Zipf törvényét próbálja modifikálni. Ismeretes, hogy már George Kingsley Zipf felhívta a figyelmet (1935) arra, hogy egy szó gyakorisági listán elfoglalt helye (r) és a szövegbeli használati gyakorisága (f) közötti kapcsolatot egy állandó (C) jellemzi ($r \times f = C$) – vö. Chrystal 1998: 115–116). A gyakorisági listán elfoglalt hely értékét váltja fel Lüdtkénél a szónagyság értéke. Mivel azonban ismeretes, hogy a gyakori szavak általában a legrövidebbek is, az N érték a gyakori szavak esetében éppúgy alacsony lesz, mint a magas gyakoriságú szavak esetében a lista elején helyet foglaló szavak sorszáma (r). Így tehát a két képlet nagyjából megfeleltethető egymásnak.

- D) Ha csökken a gyakoriság (az illető elem használata visszaszorul), de ezt kompenzálóan növekszik a méret (újrajelölések, explicitebb formák felé való törekvés), akkor a szorzat nagysága ismét visszatér az eredeti szintre, az illető elem megmarad (pl. *kívől* → *kívülről*; *folyópart* → *a folyónak a partja* stb.).

Láthatjuk, hogy a fenti dinamikus formulát többféleképpen is lehet interpretálni. Ha tehát egy szemantikai egység státusza a nagyság és a frekvencia szorzatától ($N \times F$) függ, akkor a kicsi elemek természetesen magas frekvenciaértékek felé tendálnak és fordítva: magas előfordulási gyakorisággal rendelkező elemek a kisméretűség felé.⁷ Ezt csak erősíti az a tény, hogy a szemantikai egységek nagysága idővel úgyis irreverzibilis módon csökken ($\sum T(t_i) \geq \sum T(t_j)$). Ezzel szemben a kis hangtesttel rendelkező egységek, amelyek nem emelkednek ki fokozott gyakoriságukkal a rendszerből, hajlamosak a szemantikai expandálódásra és a morfoszintaktikai láncban velük szomszédos egységekkel való egybeolvadásra. Ezáltal azonban elvesztik identitásukat, új egységek jönnek létre, amelyek esetében a nagyság és gyakoriság szorzata már jobban megfelel az átlagos normának (l. előbb a fr. *aujourd'hui* kifejezés példáját).

Ha ezt a gondolatmenetet továbbvisszük, akkor a nyelvi változás fentebb említett univerzális szabályrendszeréből és a dinamikus nyelvfelfogásból még egy további konzekvencia is adódik. Eszerint minden szemantikai egység, amely egy bizonyos nyelvben egy bizonyos időpillanatban előfordul, hosszú távon feltartóztathatatlanul elveszti identitását. Ehhez az identitásvesztéshez a következő két út valamelyike vezet: vagy az előfordulási gyakoriság értéke csökken 0 alá (azaz az illető egység törlődik az adott nyelv lexikonából) vagy az egység egybeolvad egy másik egységgel (egységekkel). Ezt a folyamatot csak egy megoldás tudja feltartóztatni: ha megnövekszik az előfordulási gyakoriság. Ez többnyire az alkalmazási restriktciók feloldása révén történik meg, amit a nyelvhasználók jelentésbővülésként vagy jelentéskiüresedésként élnek meg, a nyelvészek pedig a metaforikus/metonimikus átvitelek eseteiként, illetőleg grammatikalizálódásként regisztrálnak. Azaz így lesznek egyjelentésű szavakból többjelentésűek, illetőleg így lesznek főnevekből prepozíciók vagy névutók, igékből segédigék stb.

⁷ Ami az állítás első felét illeti, Chrystal (1998: 115) is bemutatja azt a listát, amely a szótagszám és az előfordulási gyakoriság kapcsolatát mutatja, közel 11 millió német szó vizsgálata alapján. Eszerint az egyszótagú szavak az összes előfordulásnak csaknem felét (49,76%) teszik ki, a kétszótagúak további majdnem 30%-ot (28,94%), míg a négyzótagosak csak 6, az ötszótagosak mindössze 0,5%-ot. A kijelentés másik felét illetően pedig bizonyítható, hogy a magas előfordulási gyakoriság az artikulátorikus energiatakarékosság maximája miatt valóban előidézhetheti egyes szavak hangtestének rövidülését. Példaként álljon itt a fr. *senior* > *sire* fejlődés vagy az a tény, hogy az ol. *andare*, sp. *andar*, fr. *aller* mind a latin *ambulāre* rövidülései (vö. Mańczak 1979: 49), de említhetnénk azt a tényt is, hogy a diáknyelvben az ott nagy gyakoriságot elérő iskolai tantárgyak neve is lényegesen rövidül: *biológia* → *biosz*; *földrajz* → *föci*; *matematika* → *matek* stb.

3. Összegzés:

Előadásom a morfológiai tagoltság változásainak okait igyekezett feltárni. Megállapítható, hogy ez az okrendszer nagyon összetett, ám az kétségtelen, hogy kitüntetett szerepet játszanak benne a grice-i pragmatikai maximák, különösen a Mennyiség maximája. Ennek a hatása bizonyos információelméleti áttételekkel képzelhető el, ebben a folyamatban az entrópiamennyiségnek és vele a redundancia szabályozásának van nagyon fontos szerepe. Felvethető persze, hogy egyáltalán maximákról beszélhetünk-e ebben a vonatkozásban, vagy inkább csak valamilyen ésszerű viselkedésről van-e szó, mint azt Pinto de Lima (1985) állítja. Ő a maxima terminus különböző definícióit görcső alá véve azt állítja, hogy az energia-racionalizálási törekvés és a pontos kifejezésre törekvés nem egészen felel meg a maxima fogalmának, inkább csak valamiféle „rational behaviour” megnyilvánulásai ezek. Véleményem szerint azonban ez inkább terminológiai kérdés, az ugyanis kétségkívül látható, hogy a kommunikációban valóban igen fontos szerep jut a pontos kifejezésre törekvésnek (éppúgy, mint az energiatakarékosságnak) – ezt fenti példáink jól szemléltették. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy ha bonyolult és a továbbiakban még alaposan körüljárandó fenomenokról van is szó a morfológiai tagoltság változásainak esetében, az kétségtelen, hogy az előadásomban bemutatott tényezők kulcsszerepet játszanak a folyamatban.

IRODALOM

- Chrystal, David 1998: *A nyelv enciklopédiája*, Budapest, Osiris.
- Forgács Tamás 2000: *Grammatikalisierung und Lexikalisierung in phraseologischen Einheiten*, in EUROPHRAS 2000, Beiträge der Internationalen Konferenz der Europäischen Gesellschaft für Phraseologie in Aske (Schweden) vom 15–18. Juni 2000, Előkészületben.
- Forgács Tamás 1999: Bővítmények grammatikalizálódásnak és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1, Magyar és finnugor mondat-történet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Grice, H. Paul 1975: A társalgás logikája, in Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás 1997: *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, Budapest, Osiris, 213–27.
- Herman József 1967: A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5*, 155–68.
- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés, in *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 121–55.
- Keller, Rudi 1990: *Sprachwandel – von der unsichtbaren Hand in der Sprache*, Tübingen, Francke.
- Lüdtke, Helmut 1979: Sprachwandel als universales Phänomen, in Helmut Lüdtke szerk.: *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlin–New York, De Gruyter, 1–19.

- Mańczak, Witold 1979: Frequenz und Sprachwandel, in Helmut Lüdtker szerk.: *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlin-New York, De Gruyter, 37–79.
- Pinto de Lima, José 1995: Pragmatic Maxims in Explanation of Language Change? In *Historical Pragmatics. Pragmatic Developments in the History of English*, Amsterdam, John Benjamins.
- Zipf, George Kingsley 1935: *The Psycho-Biologie of Language. An Introduction to Dynamic Philologie*, Cambridge (Mass.), MIT Press.